

УДК 347.957

С. Яковлев, юрисконсульт 1 категорії, КСП «Харківміськліфт», пошукувач, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Сутність касаційного провадження та предметні повноваження суду касаційної інстанції

Аналіз чинного Цивільного процесуального кодексу України та Конституції України показує, що касаційне судочинство є самостійною контрольною стадією цивільного процесу з притаманними їй цілями, завданнями, суб'єктним складом та специфічними повноваженнями. Суд касаційної інстанції перевіряє законність актів, прийнятих судами в першій та апеляційній інстанціях. Така перевірка нерідко розглядається як єдина мета касаційного провадження, що, на наш погляд, є справедливим лише частково¹. Але у літературі неодноразово зазначалося, що мета касаційного судового контролю за здійснюваним у справі правозастосуванням не вичерпується однією перевіркою законності рішення, на яке подана скарга². До мети касаційного судочинства з історично сформованої правової традиції належить також встановлення єдиної практики тлумачення і застосування законодавства для нижчих судових інстанцій та для учасників цивільного обороту³.

¹ Див.: Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядкух / К. В. Гусаров. – Х. : Право, 2010. – С. 77–83; Цивільний процес України / за ред. С. Я. Фурси. – К., 2009. – С. 745–747; Зейкан Я. П. Коментар цивільного процесуального кодексу України / Я. П. Зейкан. – К., 2007. – С. 448–449; Тертишников В. І. Захист суб'єктивних прав у загальних та адміністративних судах / В. І. Тертишников, О. В. Шутенко. – Х., 2007. – С. 84–86; Цивільний процесуальний кодекс України / за ред. С. С. Бичкової. – Х., 2008. – С. 640–642; Фурса С. Я. Адвокат у цивільному процесі / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К., 2008. – С. 190–191; Тертишников В. І. Захист суб'єктивних прав у загальних та адміністративних судах / В. І. Тертишников, О. В. Шутенко. – Х., 2007. – С. 84–86; та ін.

² Див.: Шевчук С. Європейська концепція «усталеної судової практики» та її вплив на правотворчу функцію Конституційного суду України / С. Шевчук // Вісн. Конституц. Суду України. – 2008. – № 2. – С. 94.

³ Див.: Судебные Уставы 20 ноября 1864 г. с изложениями рассуждений, на коих они основаны. – Ч. 1. – СПб., 1866. – С. 362; Кожемяко А. С. Кассационное производство в арбитражном суде: теория и практика / А. С. Кожемяко. – М., 2004. – С. 9–11; Лесницкая Л. Ф. Пересмотр решения суда в кассационном порядке / Л. Ф. Лесницкая. – М., 1974. – С. 56.

Виходячи з таких міркувань, порушення норм матеріального та процесуального права проблематично розглядати як самостійні підстави для скасування або зміни судових рішень у касаційному порядку. Неправильне застосування судами права за ідеєю може бути підставою для скасування або зміни судових рішень тільки в контексті порушення однаковості, тобто єдності судової практики, а тому порушення єдності судової практики має лежати в основі касаційного перегляду і касаційного провадження як самостійної процедури цивільного судочинства. Такий підхід є більш прогресивним і відповідає цілям касаційного провадження у трьохінстанційній судовій системі¹.

Слід відмітити, що в українському законодавстві відповідно до організації судової влади і цивільного судочинства закріплено принцип трьохінстанційності. Він полягає у тому, що цивільний процес розподіляється на провадження з розгляду справ трьома судовими інстанціями. При класичній трьохінстанційності система інстанційних проваджень будується на тому засадничому положенні, що розгляд справи по суті має провадитися двома інстанціями. Цими інстанціями вирішуються як питання факту, так і питання права, а третя інстанція є контрольною (ревізія або касація, рідше нагляд). Трьохінстанційність має забезпечити ефективність цивільного судочинства та остаточність судових рішень, їх обов'язковість через механізм та процедури їх перегляду. Незважаючи на наявність ревізії або касації, інстанційно ревізійний та касаційний перегляд здійснюється третьою інстанцією. При інстанційній системі судочинства розгляд справи судами першої та другої інстанцій спрямований на розгляд справи по суті, усунення можливих помилок при розгляді справи судом першої інстанції, а також забезпечення остаточності судових рішень відповідно до принципу правової визначеності. Суд касаційної інстанції здійснює розгляд справ тільки в особливих випадках, спрямованих на забезпечення прав і свобод людини та єдності судової практики. Трьохінстанційність судової системи та судових процедур у такому розумінні є ефективною та відбиває роль і функції суду касаційної інстанції як найвищого судового органу в судовій системі та єдність судової системи в цілому².

Таким чином, виходячи з наведеного, сутність інституту оскарження судових рішень у касаційному порядку має полягати в перевірці

¹ Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / за ред. В. В. Комарова. – Х., 2008. – С. 592–609.

² Там само.

законності судових рішень, винесених нижчестоящими судами, і в гарантуванні сторонам захисту їх прав та законних інтересів, та факультативно — створення єдності судової практики. Особливим цей інститут є й тому, що касаційній інстанції не надане право встановлювати нові фактичні обставини, а отже, ця інстанція не наділена процесуальним інструментарієм, за допомогою якого встановлюються фактичні обставини цивільної справи — допит свідків, проведення експертиз, процесуальне реагування на зміну позовних вимог тощо. Не будучи обов'язковою стадією по конкретній справі, стадія касаційного провадження виконує важливу функцію гарантії законності прийнятих у суді першої й апеляційної інстанції рішень, ухвал та постанов. Сам факт потенційної можливості перегляду прийнятих судових актів має превентивний характер, що стабілізує судовий процес у судах першої й апеляційної інстанції.

Судова практика багата прикладами порушення нижчестоящими судами норм матеріального та процесуального права. Так, суд касаційної інстанції скасував рішення Апеляційного суду Вінницької області і вказав у рішенні таке: «Апеляційний суд, скасовуючи рішення районного суду і відмовляючи в позові районному прокурору, виходив із того, що наведені у справі докази не дають підстав для позбавлення відповідачки батьківських прав на підставі п. 2 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України, оскільки в поведінці А. немає вини. Утім згідно з пп. 2, 6 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей або засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини. Але апеляційний суд не врахував, що наявність однієї з таких обставин є самостійною підставою для позбавлення особи батьківських прав, при посиланні прокурора на вирок суду щодо відповідачки не перевірів і не уточнив підстав, з яких він просив задовольнити позов, оскільки прокурор посилався лише на п. 2 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України»¹.

У зв'язку з вивченням сутності касації, у контексті ст. 129 Конституції України та ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини перш за все необхідно враховувати те, що слід чітко відмежовувати зміст законності та верховенства права. Верховенство права необхідно розглядати як поєднання низки критеріїв (вимог), які хоча і розрізняються за своєю формою нормативно-правового опосередку-

¹ http://sc.gov.ua/ua/spravi_povjazani_iz_zahistom_prav_ditej.html

вання у національному законодавстві, але покликані забезпечувати примат прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина у суспільстві, у т. ч. у взаємовідносинах з органами публічної влади усіх рівнів, забезпечення рівності усіх суб'єктів права перед законом, верховенства закону в системі актів законодавства країни, передбачуваність законів та дій органів державної влади тощо.

Законність визначається як відповідність Конституції загальним принципам права, законам та підзаконним актам, звичаєвим або договірним нормам міжнародного права, що є частиною національного законодавства, судовим рішенням, що відповідно до національного законодавства мають юридичну силу, відповідним адміністративним актам, якщо вони можуть застосовуватися судом. Законність судових актів, прийнятих судами, являє собою співвідношення між положеннями (мотивуванням і висновками) процесуального акта по застосуванню юридичних норм і даними нормами. В. В. Комаров вважає, що перевірити законність судового рішення — значить перевірити правильність рішення у правовому відношенні, тобто з'ясувати, чи винесено воно з дотриманням норм процесуального і матеріального права¹. На наш погляд, у ході перевірки судових актів вони співвідносяться з нормами, встановленими законом. У тому випадку, якщо суд касаційної інстанції встановлює їх невідповідність, це є підставою для застосування норм, що мають характер процесуальних санкцій — рішення або скасовується, або змінюється.

Виходячи з підстав для скасування, касаційна інстанція є особливою і за своїми повноваженнями, які можна в цілому охарактеризувати як контрольні. Відповідно до ст. 335 ЦПК України об'єкт касаційного оскарження, тобто рішення (постанова), що набрало законної сили, перевіряється в контексті доводів осіб, що беруть участь у справі, на предмет відповідності нормам матеріального і процесуального права. При цьому касаційна інстанція не може самостійно встановлювати фактичні обставини або усувати недоліки в обґрунтуванні перевіреного рішення. Як справедливо пише Л. Ф. Лесницька, саме такого роду обмеження в принципі відрізняють судовий контроль від повторного розгляду спору по суті².

¹ Гражданский процесс / под ред. В. В. Комарова. – Харьков, 2001. – С. 483, 484.

² Див.: Судебные Уставы 20 ноября 1864 г. с изложениями рассуждений, на коих они основаны. – Ч. 1. – СПб., 1866. – С. 362; Кожемяко А. С. Кассационное производство в арбитражном суде: теория и практика / А. С. Кожемяко. – М., 2004. – С. 9–11; Лесницкая Л. Ф. Пересмотр решения суда в кассационном порядке / Л. Ф. Лесницкая. – М., 1974. – С. 56.

Цивільне процесуальне законодавство розподіляє повноваження суду касаційної інстанції в цивільному процесі на два види: предметні й функціональні. Такий розподіл є не випадковим. Якщо ми уважно подивимося на їх правову природу, то необхідно буде визнати, що вона не тільки істотно відрізняється у цих двох видів повноважень суду касаційної інстанції в цивільному процесі, а й має настільки самостійний характер, що єдиним терміном «повноваження суду касаційної інстанції в цивільному судочинстві» охоплюються, по суті, абсолютно різні за своєю правовою природою повноваження касаційного суду в цивільному процесі.

Чинне законодавство виділяє предметні повноваження суду касаційної інстанції в цивільному процесі як один з елементів цивільної процесуальної правосуб'єктності суду касаційної інстанції. Предметні повноваження суду касаційної інстанції пов'язані із сутністю й об'єктом касаційного перегляду. Це відрізняє касацію від однойменних повноважень судів першої й апеляційної інстанції. Предметні повноваження суду касаційної інстанції — це сукупність прав касаційного суду на здійснення встановлених законом процесуальних дій щодо рішень, які набрали законної сили, що перевіряються за касаційною скаргою. У цьому визначенні концептуально закладена ідея про те, що застосування процесуально-правових наслідків щодо рішень і ухвал суду першої та апеляційної інстанцій здійснюється судом касаційної інстанції шляхом перевірки їх законності¹.

Предметні повноваження суду касаційної інстанції являють собою нерозривну єдність певних прав та обов'язків. Вони визначають

¹ Див., наприклад: Кройтор В. А. Гражданский процесс / В. А. Кройтор. – Харьков, 2003. – С. 240, 241; Гражданский процесс Украины / под ред. Ю. С. Червоного. – Харьков, 2003. – С. 229–233; Бойко В. Ф. Право людини на правосуддя (Судове право України) / В. Ф. Бойко, В. О. Євдокимов, О. Х. Юлдашев. – К., 2003. – С. 144; Молдован В. В. Судоустрій: Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН / В. В. Молдован. – К., 2003. – С. 152–155; Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. В. І. Тертишнікова. – Х., 2003. – С. 381, 382; Потапенко В. Летний рывок-2002. Новый Закон «О судоустройстве Украины» вызывает ряд замечаний / В. Потапенко // Юрид. практика. – 2002. – № 13. – С. 1, 3; Тертишніков В. І. Що впливатиме на якість цивільного судочинства? / В. І. Тертишніков // Юрид. газ. – 2003. – № 1. – С. 11; Шевчук П. І. Про підсумки діяльності Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України по здійсненню правосуддя у 2002 р. / П. І. Шевчук // Вісн. Верхов. Суду України. – 2003. – № 1. – С. 33, 34; Макаров В. Зміни потребують уточнень / В. Макаров // Юрид. вісн. України. – 2002. – № 6. – С. 5 та ін.

юридичне становище суддів, їх взаємини з усіма іншими учасниками процесу, а їх здійснення має своїм безпосереднім результатом рух справи — виникнення, розвиток і завершення касаційного провадження. О. Ф. Козлов зазначає, що повноваження суду, який переглядає рішення, що набрало законної сили, перш за все подаються як суб'єктивні права і обов'язки виконувати покладені на нього функції. Кожне право є одночасно і обов'язком, і навпаки, обов'язок даного суду є в той же час і його правом. Разом узяті вони утворюють повноваження¹. На думку П. М. Тимченка, під повноваженнями суду касаційної інстанції прийнято розуміти сукупність наданих йому процесуальних прав відносно оскаржуваного судового акта, які можуть бути реалізовані у вигляді реагування у певній формі, і якими суд визначає подальше процесуальне становище². Як відзначає К. В. Гусаров, предметні повноваження суду касаційної інстанції пов'язані з об'єктом перегляду, яким є судові акти першої та апеляційної інстанції, що набрали законної сили³. О. Ю. Кожем'якін наголошує, що повноваження суду, який розглядає судові акти, що набрали законної сили, визначаються як комплекс правомочностей і обов'язків, а не лише як його права⁴.

Предметні повноваження суду касаційної інстанції доцільно, на нашу думку, класифікувати на такі групи: по перевірці рішень судів першої та апеляційної інстанції, винесених по суті справи; по перевірці ухвал нижчестоящих судів. Існує чітко встановлений перелік предметних повноважень, поміщений у ст. 336 ЦПК України. Так, за наслідками розгляду касаційної скарги на рішення суду касаційної інстанції має право: 1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги і залишення рішення без змін; 2) постановити ухвалу про повне або часткове скасування рішення і передати справу на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції; 3) постановити ухвалу про скасування рішення апеляційного суду і залишити в силі

¹ Козлов А. Ф. Суд первой инстанции как субъект советского процессуального права / А. Ф. Козлов. – Томск, 1983. – С. 43.

² Тимченко П. Научно-правовое исследование проблемы обжалования судебных решений в гражданском процессе: история и современность / П. Тимченко. – Полтава, 2002. – С. 311.

³ Гусаров К. В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности : дис. ... канд. юрид. наук / К. В. Гусаров. – Харьков, 2000. – С. 110.

⁴ Кожем'якин А. Ю. О правовой природе полномочий суда, рассматривающего гражданское дело в порядке надзора / А. Ю. Кожем'якин // Проблемы соц. законности. – 1985. – № 16. – С. 136, 137.

судове рішення суду першої інстанції, що було помилково скасоване апеляційним судом; 4) постановити ухвалу про скасування судових рішень і закрити провадження в справі або залишити заяву без розгляду; 5) скасувати судові рішення і ухвалити нове рішення або змінити рішення, не передаючи справи на новий розгляд. За наслідками розгляду касаційної скарги на ухвалу суд касаційної інстанції має право: 1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги і залишення ухвали без змін; 2) скасувати ухвалу, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направити справу для продовження розгляду до суду першої або апеляційної інстанції; 3) змінити або скасувати ухвалу і вирішити питання по суті; 4) скасувати ухвалу і залишити в силі ухвалу, що була помилково скасована апеляційним судом.

Предметні повноваження, спрямовані на перевірку рішень судів першої й апеляційної інстанції, орієнтовані на права касаційної інстанції з ухвалення судових актів, у яких дається оцінка законності рішень нижчестоящих судів, тобто, так би мовити, суд касаційної інстанції судить «не справу, а рішення». На думку В. М. Шерстюка, об'єктний склад, зміст і передумови здійснення визначають самостійний характер предметних повноважень касаційного суду, пов'язаних із перевіркою рішень нижчестоящих судів¹. Судові рішення — головні акти правосуддя, ними закінчується вирішення спорів по суті. Їх значущість і визначила якісну характеристику повноважень суду касаційної інстанції на їх перевірку. Вони набувають властивостей основних тому, що ставлять під контроль постанови, що виносяться по суті цивільних справ. Також слід зазначити, що в цивільному судочинстві має залишатися непорушним положення, відповідно до якого одні суди розглядають і вирішують справи по суті, інші — суди апеляційної інстанції, за необхідності, перевіряють правильність їхніх рішень до набуття законної сили, а треті — суд касаційної інстанції, здійснює перевірку законності судових рішень, що набрали законної сили. Аналіз цього положення свідчить, що предметні повноваження суду касаційної інстанції, спрямовані на перевірку рішень нижчестоящих судових інстанцій, є тим правовим інструментом, який може відновити порушені права або захистити законні інтереси.

¹ Шерстюк В. М. Производство в арбитражном суде кассационной инстанции / В. М. Шерстюк // Вестн. Высш. Арбитр. Суда Рос. Федерации. – 1995. – № 12. – С. 80.

Попри важливість контрольної функції суду касаційної інстанції за законністю рішень, що виносяться нижчестоящими судами, істотне значення має те положення, що предметні повноваження касаційної інстанції обмежені ініціативою осіб, які беруть участь у справі, та осіб, що не брали участі у справі, але суд розв'язав питання про їхні права і обов'язки. Приводом до здійснення повноважень може бути тільки подача касаційної скарги вищевказаними особами. За власною ініціативою суду касаційної інстанції жодне рішення не перевіряється, навіть якби стало відомо про його неправильність зі сторонніх джерел — повідомлень у пресі, на телебаченні, в Інтернеті. Це положення закону в літературі, як правило, пояснюється диспозитивним началом цивільного процесуального права.

Повноваження суду касаційної інстанції, що полягають у перевірці законності ухвал нижчестоящих судів, обґрунтовуються тим, що вони є допоміжними щодо повноважень на перевірку рішень по суті справи. Проте вони мають істотне значення, тому що мають прямий вплив на законність вирішення цивільних справ. Судові ухвали виконують організаційну функцію. Вони конче необхідні, тому що без них немисливо взагалі належне відправлення правосуддя. Звідси вищевказані повноваження виявляються досить важливими¹. На нашу думку, хоча перевірка законності рішень (відповідності його нормам матеріального та процесуального права) є найважливішою складовою мети касаційної діяльності, вона, як уже відзначено, далеко не єдина. З метою касаційного провадження нерозривно пов'язана і перевірка законності ухвал нижчестоящих судів, хоча зазначена функція є «службовою» щодо перевірки законності рішень.

При розгляді й вирішенні цивільних справ судами першої і другої інстанції виносяться безліч ухвал з різних підстав і пов'язаних із різними процесуальними діями. Ухвали судів першої й апеляційної інстанції можна розділити на такі групи: ті, що не підлягають перевірці касаційним судом; ті, що підлягають оскарженню в касаційній судовій інстанції окремо від рішень у справі; здатні бути перевірені лише разом із судовими рішеннями. Чим же викликається така градація, що конкретна група ухвал може бути перевірена касаційною інстанцією окремо від судових рішень, а заперечення проти інших можуть бути включені в касаційну скаргу? Специфіка предметних повноважень суду касаційної інстанції на

¹ Масликов И. С. Как выиграть дело в суде без адвоката / И. С. Масликов. – Ростов н/Д, 2000. – С. 83.

перевірку законності ухвал нижчестоящих судових органів за їх груповою належністю перебуває в прямій залежності від того, як у законі вирішене питання про право їхнього оскарження. Вирішення питання про те, які ухвали можуть бути оскаржені окремо від постанов по суті справи, а які — тільки разом з ним, поставлено в залежність від їхнього змісту, характеру, значення для вирішення спору по суті, впливу на подальший розвиток процесу, винесення правосудного рішення і наступне його виконання.

На підставі викладеного можна зробити висновки, що в предметних повноваженнях суду касаційної інстанції безпосередньо втілюється його компетенція стосовно судових постанов, що перевіряються. За обсягом предметні повноваження касаційного суду є ширшими за повноваження апеляційної інстанції, оскільки в апеляційному порядку розглядаються лише апеляційні скарги або апеляційні подання прокурора на судові акти, винесені судами першої інстанції, а в порядку касації — незаконні постанови судових органів першої й апеляційної інстанції. Видається, що предметні повноваження суду касаційної інстанції як елемент інституту касації, є діючим засобом поновлення законності в цивільному судочинстві, важливою правовою гарантією, що забезпечує реальне здійснення конституційного права громадян на судовий захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів.

Система повноважень суду касаційної інстанції має проблемний характер, оскільки пов'язана з ефективністю касації, і обмеженням об'єктів перегляду — певними фільтрами допуску до касації. Вивчаючи досвід європейських правових інституцій, практику Європейського суду з прав людини, абсолютно нагальною є потреба в удосконаленні існуючої моделі касації. Слід обговорити та вирішити питання щодо застосування певних обмежень (фільтрів) допустимості апеляції і касації окремих судових рішень, які підвищать спроможність та ефективність діяльності апеляційних та касаційних судів. Забезпечене Конституцією України право на судовий захист та Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, — право на справедливий суд не порушуються певними обмеженнями (фільтрами) апеляції та касації, оскільки заінтересованій особі надавалося право бути заслуханим у суді першої інстанції. І тому лише завдяки повноваженням та правосудним функціям суду касаційної інстанції має досягатись як законність у діяльності судів, так і її вплив на правопорядок у цілому.

Яковлев С. Сущность кассационного производства и предметные полномочия суда кассационной инстанции

Исследовано кассационное производство как элемент права на доступное судебное разбирательство. Делается вывод, что предметные полномочия суда кассационной инстанции, — это совокупность прав кассационного суда на осуществление установленных законом процессуальных действий относительно вступивших в законную силу решений, которые проверяются по кассационной жалобе.

Ключевые слова: пересмотр судебных решений, кассация, кассационное производство.

Yakovlev S. Essence of Cassation and the substantive powers of the court of cassation

Researched the cassation as element of the right to a trial available. It is concluded that the substantive powers of the court of cassation, — a set of rights the Court of Cassation on the implementation of the statutory proceedings entered into with respect to force judgment that are tested on cassation.

Keywords: revision of judgment, cassation, cassation proceedings.